

նություններն ի վիճակի չեղան ամգամ լուծել պետության առջև ծառացած կենսական հարցերը, ինչն էլ տեղիք տվեց հեղափոխական ցնցումներին:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- [1] *Игнатъев А.В. С.Ю. Витте-дипломат. М., 1998, с.59.*
- [2] *Тунян В.Г. С. Сазонов и армянский вопрос. Ереван: Диалог, 1997, с. 28.*
- [3] *Հարությունյան Ա., Յարական և ժամանակակից կառավարության քաղաքականությունը Արևմտյան Հայաստանի նվաճած տեղիքներում 1915-1917թթ., Բանբեր Հայաստանի արխիվների, Ե., 1971, էջ 160:*
- [4] *Մարկիանյան Ա., Հայաստանը 1914-1917 թթ., 1969, էջ 269:*
- [5] *Чалхушян Г. Красная книга, Р-Д., 1919, 105 с.*
- [6] *Киракосян Дж. Западная Армения в годы первой мировой войны. Е., 1971, 415 с.*
- [7] *Արությունյան Ա.Օ. Кавказский фронт 1914-1917 гг. Е., 1971, 31 с.*
- [8] *Նույն տեղում, էջ 316:*
- [9] *Киракосян Дж. Западная Армения в годы первой мировой войны. Е., 1971, 415 с.*
- [10] *Արությունյան Ա.Օ. Кавказский фронт 1914-1917 гг. Е., 1971, с. 319.*
- [11] *Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1823), խմբ. Ջ. Կիրակոսյան, Ե., 1972, էջ 379:*
- [12] *Նույն տեղում:*
- [13] *Նույն տեղում, էջ 380:*
- [14] *Նույն տեղում:*
- [15] *Նույն տեղում, էջ 367:*
- [16] *Նույն տեղում:*
- [17] *Նույն տեղում, էջ 399:*
- [18] *Армянский вопрос в Гос. Думе. — Армянский вестник, Ереван, 4, 1916, с. 1.*
- [19] *Նույն տեղում, №8, էջ 1:*
- [20] *Արությունյան Ա.Օ. Кавказский фронт 1914-1917 гг. Ереван, 1971, с. 366.*
- [21] *Тунян В.Г. С. Сазонов и армянский вопрос. Ереван: Изд-во "Диалог", 1997, 6, с. 29.*
- [22] *Докладная записка мюн. Ин. Дел С. Сазонова Совету Министров по Армянскому вопросу. — Армянский вестник, (возобновленное издание). Ереван, 3-4, 1998, с. 188.*
- [23] *Նույն տեղում, էջ 190:*
- [24] *Նույն տեղում:*
- [25] *Նույն տեղում:*

ԺԱՄԱՆԱԿԱՎՈՐ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱԶԻՆ ԸՄԱԿԱՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԹՈՒՐԿԱՅԱՍՏԱՆԸ

Մարության Ա.

«ՀԱՄ հայոց ցեղասպանության բանգարան-ինստիտուտ»

Марукян А. Внешняя политика Временного правительства и Турецкая Армения. После Февральской революции власть в России перешла к Временному правительству, которая находилась под непрерывным дипломатическим давлением со стороны союзных держав. Временное правительство сделало несколько попыток восстановить положения соглашения Сайкса-Пико в отношении раздела Турции и в частности — Западной Армении. Однако соотношение сил уже явно было на стороне Англии и Франции, которые диктовали условия России. Союзниками был отклонен также предложенный Россией вопрос о предоставлении Западной Армении права на самоопределение. За 8 месяцев своего существования Временное правительство не смогло осуществить принятые решения и завершить важные внешнеполитические инициативы.

Marukian A. The Foreign policy of Temporary government and Turkish Armenia. After the February revolution the power in Russia passed to Temporary government, which was upon unbroken diplomatic pressure of allied powers. The Temporary government made some attempts to restore the positions of Saics-Pico agreement about the division of Turkey and particularly of the Western Armenia, but the allied powers declined even the question of autonomy of the Western Armenia, suggested by Russia. The Temporary government could not realize any Foreign policy decision or initiative.

Փետրվարյան հեղափոխությունից մի քանի օր առաջ շարական կառավարության վերջին արտաքին գործերի նախարար Պիկրովսկին առաջ քաշեց 1915-1916թթ. համաձայնությունների, այդ թվում Մայքս-Պիկրի պայմանագրի, իրական ապահովման հարցը: 1917թ. փետրվարի 21-ին Նիկոլայ II-ին տղոված զեկուցագրում նախարարը գրում է. «Որևէ ձևով չնվաստացնելով նեղուցների մասին փաստաթղթերը, այնուամենայնիվ, գտնում եմ սխալ կիներ կարծել, որ միայն դրանցով մենք ի վիճակի ենք իրականացնել մեր գլխավոր ձգտումները և ցանկացած պարագայում կտանանք այն ամենը, ինչ նախատեսված է փաստաթղթերում: Անկասկած է, որ պատերազմի աշխարհագրական քարտեզի ներկա վիճակը խաղաղության բանակցությունների սկսման պահին կունենա վճռական նշանակություն այդ քաղաքական ծրագրերը կյանքի կոչելու համար: Այստեղից էլ անհրաժեշտություն է առաջանում տիրանալ նեղուցներին նախքան խաղաղությունը կամ էլ այնքան մտնեմալ դրանց, որ հարցի լուծման ժամանակ կարողանանք պատշաճ ճնշում գործադրել Թուրքիայի վրա: Առանց այս ամենի մենք դժվար թե երբևէ կտանանք Կ. Պոլսը և նեղուցները, և համաձայնությունը դրանց մասին կդադարանա սոփոական թղթի կտոր» [1]: Այս հատվածից պարզ երևում է, որ ինչպես ցարական, այնպես էլ ժամանակակից կառավարությունը պատերազմում առաջնահերթ նպատակ էր դրել տիրանալ նեղուցներին և Կ. Պոլսին, առկային Պիկրովսկին մտավայրություն ուներ, որ դաշնակիցները կարող են հետագայում հրաժարվել այս պայմաններից, ուստի առաջարկում էր պարզապես նվաճել նեղուցները: Խնդիրը նրանում էր, որ դաշնակիցներն այս քայլը կդիտեին որպես Ռուսաստանի կողմից իր պատերազմը շուտ ավարտելու փորձ և դժվար թե հանդուրժեին այն: Այս մույն գաղափարը հետագայում արտահայտում է նաև ժամանակակից կառավարության արտաքին գործերի նախարար Սիլյուկովը: Կաղեխների կուսակցության համագումարում նա ընդգծեց, որ Կ. Պոլսի և նեղուցների գրավումն իր քաղաքականության հիմնական խնդիրն էր, որը «կարմիր թել» նման անցնում էր Սիլյուկովի բոլոր բանակցությունների ժամանակ, սակայն նշում է, որ պայքարի իր բոլոր փորձերն անպատու էին այն տեսակետի կողմնակիցների համար, ովքեր գտնում էին, որ Ռուսաստանը դաշնակիցները գնալով էին հաշտվողական դիրք՝ ստեղծված պայմաններից ելնելով և գտնում էին, որ Ռուսաստանն ի վիճակի չէ պահանջել համաձայնագրերով իրեն հասանելիքը և ավելի լավ է հրաժարվի այդ մտքից, քան թե անպատու վեճի մեջ մտնի դաշնակիցների հետ, դրանով իսկ վատթարացնելով իր հարաբերությունները նրանց հետ: Պարտավորական այս տեսակետը հարված էր հասցնում նաև Արևմտյան Հայաստանին, քանի որ համաձայնագրերից մեկն էլ Մայքս-

Պիկոն էր, որով և ավարտվեցին Թուրքիայի բաժանման բանակցությունները, և այս համաձայնագրում Ռուսաստանին անցնելիք տարածքները դրված էին ոչ թե առանձին-առանձին, այլ փաթեթով՝ Կ. Պոլսի, նեղուցներ և Արևմտյան Հայաստանի մի մասը։ Այս պայմաններում Ռուսաստանը պետք է իրաժարվեր ոչ միայն նեղուցներից ու Կ. Պոլսից, այլև Արևմտյան Հայաստանի իրեն անցած մասից։ Պեղորակելու հիմնավորումներն, այս խնդրանքով, ավելի խելամիտ էին, քանզի առաջին անգամ չէ, երբ Անգլիան ու Ֆրանսիան միավորվելով Ռուսաստանի դեմ, վերջինիս փաստի առաջ էին կանգնեցնում և պարտադրում մահանջել, սակայն մախարարը հաշվի չէր առնում ռուսական բանակում 1917թ. սկզբին տիրող իրական վիճակը (բոլշևիկյան քաղաքականություն, դասալքություն, Կովկասյան ճակատի քայքայում), որը թույլ չէր տա գեներլի ուժով տիրանալ նեղուցներին և Կ. Պոլսին։

Երկիշխանությունը առդարել էր քաղաքականության ոչ միայն ներքին, այլև արտաքին ոլորտը։ Պայքար էր ընթանում նշված տեսակետների շուրջ և գոյություն ունեցող հասանքները փորձում էին որոշել Ռուսաստանի հետագա արտաքին քաղաքականությունը։ Դրա արդյունքում ծնվեց 1917թ. Մարտի 27-ի դեկլարացիան, որը փոխզիջումային էր երկու հոսանքների միջև։ Հռչակագրում տեղ էր գտել նաև իշխանության վերադարձումը փոքր ժողովուրդների հիմնահարցերի նկատմամբ. «Ժամանակավոր կառավարությունը հայտարարում է, որ ազատ Ռուսաստանի նպատակը ոչ թե այլ ժողովուրդների վրա տիրապետության հաստատումն ու նրանց ազգային արժանապատվության ոտնահարումն է, օտար տարածքների բռնագրավումը, այլ ամուր խաղաղության հաստատումը ժողովուրդների ինքնորոշման հիմքի վրա։ Ռուս ժողովուրդը չի ձգտում իր արտաքին հզորության ուժեղացման ի հաշիվ այլ ժողովուրդների, նա իր առջև նպատակ չի դնում որևէ մեկին գերիշխելու կամ նսննացնելու» [3]։ Այս փոխզիջումային փաստաթուղթն իր մեջ ունի երկխառնություն, որը հնարավորություն էր տալիս երկու հոսանքներին՝ այն մեկնաբանել իրենց ծրագրերին համապատասխան։ Մյուսից ատուծում էին փոքր ժողովուրդների շահերը, և Թուրքահայաստանի հարցն այս տեսակետից կարելի է մեկնաբանել մի քանի ձևով։ Նոր մախարար Տերեշենկոն փորձեց համատեղել անհամատեղելի մայիսի 6-ի հռչակագրում, որի մեջ առված էր. «Ժամանակավոր կառավարությունը, արտաքին քաղաքականության մեջ մերժելով սեպարատ խաղաղության մասին ցանկացած միտք, բացահայտ իր առջև նպատակ է դնում հասնել համընդհանուր խաղաղության, որը խնդիր չունի գերիշխել այլ ժողովուրդների վրա, նսննացնել նրանց ազգային արժանապատվությունը և բռնագրավել օտար տարածքներ, այլ նպատակ ունի առանց բռնակցումների և ռազմատուգանքների հասնել խաղաղության, ժողովուրդների ինքնորոշման հիմքի վրա» [4]։ Այս հայտարարությամբ Տերեշենկոն փորձում էր համոզել հանգստացնել թե՛ դաշնակիցներին, որոնք պահանջում էին Ռուսաստանից չկնքել սեպարատ հաշտություն, և թե՛ փոքր ժողովուրդներին ու մասնավորապես հայերին, որոնք Ռուսաստանից պահանջում էին ինքնորոշման իրավունք՝ ինքնավարության ձևով։ Սակայն իրականում դա հնարավոր չէր, քանի որ մեծ տերությունները, հասնելով հաղթանակի և ջախջախելով թշնամիներին, այլևս հաշվի չէին նստի փոքր ժողովուրդների շահերի ու իրավունքների հետ, այլ պետք է կիրառեին Մայքս-Պլեխյի դրույթները, ինչը Ռուսաստանի համար կլիներ լավագույն տարբերակը։ Ինչ վերաբերում էր հին պայմանագրերի վերացմանը, ապա կառավարությունը սահմանափակվում էր բավականին մշուշոտ խոստումներով՝ ձեռնարկելու մախարարաբանական քայլեր դաշնակիցների հետ, մարտի 27-ի հռչակագրի հիմքի վրա, համաձայնության հասնելու համար [5]։ Իրականում ոչ մի քայլ էլ չկատարվեց։ Նախարար Միլյուկովն իրեն ավելի համարձակ էր պահում և գտնում էր, որ Մայքս-Պլեխյի համաձայնագրում որոշակիորեն նսննացված էին Ռուսաստանի շահերը ոչ թե նեղուցների, այլ մյուս տարածքների, այսինքն՝ Արևմտյան Հայաստանի հետ կապված, քանի որ այս տարածքի մի մասը տրվել էր Ֆրանսիային։ Հավանաբար այս համարձակությունն էր պատճառը, որ Միլյուկովը չուտավ փոխարինվեց ավելի հանդարտ Տերեշենկով։ Նախարարն փոփոխություն բերում է նաև քաղաքականության փոփոխության, եթե ոչ հիմնական, ապա գոնե հարակից հիմնահարցերում, որը պակաս կարևոր չէ։ Տերեշենկովի քաղաքականությունը բացահայտվում է այն ժամանակ, երբ հանրահայտ «անեքսիա» տերմինին, որն ունի մեկ որոշակի իմաստ՝ բռնակցում, նա տալիս է 4 ձևակերպում՝

1. Գերեվարված և ճնշված ժողովուրդների ազատագրումը բռնակալությունից և տառապանքներից, որոնց նրանք ենթարկվել են մինչև ազատագրումը։
2. Արհեստականորեն բաժանված ժողովուրդների միավորում։
3. Անեքսիան ցանկալի է սովորեն իրավունքներ մի տարածքի վրա ստանալու համար, որն անհրաժեշտ է ոչ թե հարձակման, այլ ռազմական դիրքեր զբաղելու տեսանկյունից՝ հետագայում հարձակումներից պաշտպանվելու համար։
4. Տարածքներ ձեռք բերելու և քաղաքական ու տնտեսական ազդեցություն ծավալելու նպատակով կատարվող անեքսիա։

Նախարարի կարծիքով առաջին երեք անեքսիաները թույլատրելի են, իսկ չորրորդը՝ ոչ։ Սա իմաստ փորձ էր արդարացնելու Ռուսաստանի կատարած անեքսիան։ Առաջին և երկրորդ ձևերը հորինվել են փոքր ժողովուրդների աչքերին «թուփ փչելու» նպատակով, քանզի դա հիմնավորում էր անեքսիա իրականացնելու համար, այլ ոչ թե նպատակ։ Իրականում անեքսիայի միակ ձևակերպումը Տերեշենկովի նշած 4-րդ ձևն է, որն ինքը մերժում է։ Կարծում ենք, ժամանակավոր կառավարությանը համապատասխանում է «3-րդ ձևը», համաձայն որի Ռուսաստանն անեքսիայի էր ենթարկում Արևմտյան Հայաստանը ոչ թե հարձակման, այլ ռազմավարական դիրքեր զբաղելու տեսանկյունից՝ հետագայում հարձակումներից պաշտպանվելու համար, այսինքն՝ Արևմտյան Հայաստանը ժամանակավոր կառավարությունը դիտում էր որպես «բռնիքային տարածք»՝ իր և դաշնակիցների ազդեցության գոտիների և տարածքների միջև։

Դաշնակիցների դիվանագիտական ճնշումը չէր դադարում, բոլոր անհաջողությունների մեղքը նրանք քարոզում էին Ռուսաստանի վրա։ Անգլիական պատվիրակության ղեկավար Լլոյդ Ջորջի խոսքերից երևում է, որ մայիսի 2-ին Անգլիան 1914-1916թթ. ընթացքում Կովկասյան ճակատը համարում էին երկրորդական և պարտադրում էր, որ Ռուսաստանն էլ այդ ձևով մոտենա խնդրին, սույն 1917թ. մույն անգլիացիները անուղղակիորեն այս ճա-

կատին տալիս էին կարևոր ռազմաքաղաքական և աշխարհաքաղաքական նշանակություն, ինչը, կարծում ենք, կապված էր Մայքս-Պիկոյի համաձայնագրից հետո ազդեցության գոտիների բաժանման հետ: Անգլիան և Ֆրանսիան այս համաձայնագրից և հատկապես Ռուսաստանի փետրվարյան հեղափոխությունից հետո, զգալի վերջինիս թուլությունը, ձգտում էին իրենց ազդեցության գոտիները ընդարձակել ի հաշիվ ռուսական գոտու: Օրինակ, Ֆրանսիան ձգտում էր իր ազդեցության գոտին ընդարձակել Ռուսաստանին անցած Արևմտյան Հայաստանի արևելյան մասի հաշվին, իսկ Անգլիան փորձում էր Ռուսաստանին զրկել նեղուցներից և Կ. Պոլսից: Դաշնակիցները փորձում էին ամեն կերպ նսեմացնել Ռուսաստանի դերը պատերազմում և ապացուցել, որ Ռուսաստանը «վատակալ չունենալով» հաղթանակում, մեջ իրավունք չունի պահանջել տարածքներ: Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի դեսպանները Պետրոգրադում սեպտեմբերի 26-ին միասնական հայտարարությամբ են համոզեցնում զայն, որն ունեցի վերնագրի տեսք, և որում ասված էր, եթե Ռուսաստանը չկարգավորի իր ներքին դժոխքները (նկատի ունենի անընդհատ հեղափոխական ցնցումները Ռուսաստանի ներսում), ինչպես նաև չապահովի բանակի հարձակումը, ապա կզրկվի բոլոր տեսակի օգնությունից՝ ռազմաօդային, զենք, տնտեսական օգնություն: Դաշնակիցները խոստանում էին նաև Ռուսաստանին հետ հաշիվ չնստել ռազմական գործողությունների համաձայնեցման հարցում: Ռուսաստանը չկատարեց այս նախապայմանները, և դաշնակիցները կատարեցին իրենց խոստումը՝ զրկեցին Պետրոգրադին բոլոր տեսակի օգնությունից: Դիվանագիտական այս անցքերը ցույց են տալիս, որ Ռուսաստանը քայլ առ քայլ կորցնում էր իր տեղն ու դերը մեծ տերությունների շարքում, այն զիջելով արագ քայլերով զարգացող ԱՄՆ-ին: Բնականաբար, զրկվելով իր դիրքից, Ռուսաստանը կորցնում էր նաև համաշխարհային և տարածաշրջանային հարցեր լուծելու և որոշումներ կայացնելու իր իրավունքը: Սա վերաբերում էր նաև Արևմտյան Հայաստանի խնդրին: Ռուսաստանն այս հարցում արդեն ստիպված էր իր դիրքորոշումը հարմարեցնել դաշնակիցների պարտադրած սահմանների հետ:

Այդ նույն ժամանակ Անգլիայում և Ֆրանսիայում քննարկվում էր այն հարցը, թե հնարավոր չէ արդյոք խաղաղություն հաստատել ի հաշիվ Ռուսաստանի, այսինքն՝ զիջելով դռն տարածքներ Ռուսաստանից և զոհաբերելով թույլ դաշնակցի շահերն ու ազդեցության գոտիները: Այս խնաստով չէր բացառվում նաև Ռուսաստանին անցած Արևմտյան Հայաստանի հատվածի վերադարձը Թուրքիային: Սակայն հետագայում այս մտեցումը մերժվեց, քանի որ դաշնակիցները հասկացան, որ առանց այդ էլ Ռուսաստանն արդեն թույլ էր, իսկ նրա տարածքների զիջումը հակասակորդին ավելի կուժեցանք վերջինիս: 1917թ. կեսերին արդեն զգացվում էր, որ մոտ է պատերազմի ավարտը, բոլոր պատերազմող կողմերը հոգնել էին երկարատև, դժվար և հյուծիչ պատերազմից, ծախսել էին հսկայական միջոցներ, տվել էին անհեղին գոյեր, սակայն դեռևս բացահայտ առավելության ոչ մի կողմը չէր հասել: Բոլոր կողմերը նախապատրաստվում էին խաղաղության միջոցով, իսկ Ռուսաստանը պետք է մասնակցեր Մոսկովե, որին բանակցությունների ժամանակ տրված էին հետևյալ ցուցումները՝ հռչակվում էր առանց բռնակցումների և ռազմատուգանքների խաղաղության ժողովուրդների ինքնորոշման հիմքի վրա: Գործնականում այդ սկզբունքը պետք է կիրառվեր միայն Լեհաստանի, Լիտվայի, Լատվիայի, Էզլա-Լոթարինգիայի և Թուրքահայաստանի հարցում [6]: Ինչպես տեսնում ենք, Թուրքահայաստանը ժամանակավոր կառավարության համար կենսական նշանակություն ունեցող տարածքների թվում էր, որի համար Ռուսաստանը իբր պետք է պահանջեր ինքնավարություն խաղաղության բանակցություններում: Սակայն Թուրքահայաստանը այդ տարածքների շարքում ճշված էր վերջինը՝ Լեհաստանից, Լատվիայից և Լիտվայից հետո: Սա պետք է համարել բնական, քանի որ Ռուսաստանի համար առաջնային վտանգ էր ներկայացնում Գերմանիան և Լեհաստան-Լիտվա-Լատվիա գոտին պետք է լիներ «ինքնավար», որպես բուֆերային գոտի Գերմանիայի և Ռուսաստանի միջև, նոր դրանից հետո Թուրքահայաստանը պետք է լիներ բուֆերային գոտի Ռուսաստանի և Անգլիայի ու Ֆրանսիայի ազդեցության գոտիների ու ոլորտների միջև, եթե կիրառվեին Մայքս-Պիկոյի դրույթները, իսկ եթե ոչ, ապա Թուրքահայաստանը բուֆեր պետք է լիներ Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև: Ինչ վերաբերում է Էզլա-Լոթարինգիայի ինքնորոշմանը, ապա այն ճշված էր դիվանագիտական հաշվարկներից ելնելով, որ Ֆրանսիան, որը շահագրգռված էր այս տարածքի ինքնորոշմանը, իր հերթին հավանություն տար Ռուսաստանի ներկայացրած տարածքների ինքնորոշմանը:

Անդրադատնալով կայանայից կոնֆերանսին և այնտեղ նախատեսված պայմանագրերի վերանայման հարցի քննարկմանը, Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարար Տերեշչենկոն նշում էր. «Համաձայնագրի վերանայումը անհրաժեշտ է ոչ միայն սկզբունքային, այլև ռեալ իրավիճակի, այսինքն՝ շահավետության և դրա իրականացման տեսանկյունից: Այս խնաստով պետք է խոստովանել, որ Փոքր Ասիայում մեր ձեռքբերումների մասին համաձայնագրերը մեզ համար վնասակար են, քանի որ փոքրասիական տարածքների բաժանումը 4 տերությունների (ըստ Մայքս-Պիկոյի դրանք են՝ Անգլիա, Ֆրանսիա, Ռուսաստան, Իտալիա) միջև հետագայում լուրջ վտանգ է ներկայացնելու, հատկապես նեղուցների հարցի ոչ լրիվ լուծման դեպքում (ընդգծումը Ա.Մ.) [7]: Այդ իսկ պատճառով ինքնորոշման սկզբունքի կիրառումը ոչ միայն զաղսփարական խնաստով, այլև մեր կենսական շահերի տեսանկյունից պետք է ճանաչել ավելի նպատակահարմար» [8]:

Փաստորեն ժամանակավոր կառավարությունը Թուրքահայաստանի ինքնորոշման հարցը առաջ էր քաշում ոչ թե հայերին իսկապես ինքնավարություն տալու, այլ այս ձևով Փոքր Ասիայի բաժանմանը խանգարելու նպատակով, քանի որ վտանգ կար, որ դաշնակիցները կփորձեն այդ բաժանումը կատարել առանց Ռուսաստանի՝ օգտվելով վերջինիս թուլությունից: Այսպիսով, Արևմտյան Հայաստանի ռուսական գոտին կարող էր ևս խլվել Ռուսաստանից, այդ իսկ պատճառով Տերեշչենկոն առաջ էր քաշում այս տարածքի ինքնորոշման հարցը, ակնկալելով, որ նույնը պետք է կատարվի նաև անգլիական և ֆրանսիական գոտիներում՝ այլ փոքր ժողովուրդների հետ կապված: Տերեշչենկոն վնասակար էր համարում Փոքր Ասիայի տարածքների բաժանումը հատկապես նեղուցների հարցի ոչ լրիվ լուծման դեպքում (լրիվ լուծման տակ հասկացվում էր նեղուցների անցումը Ռուսաստանի տիրապետության տակ), այսինքն՝ եթե Ռուսաստանը կորցնի նեղուցները, ըստ Տերեշչենկոյի այլևս խնատ չունեն «պայքարել» Արևմտյան Հայաստանի արևելյան մասի համար, քանի որ Բոսֆոր-Դարդանելի վրա վերա-

հսկողությունը թույլ կտար Սև ծովում ազատ գործել բոլոր երկրների ռազմական մարմիններին, իսկ Ռուսաստանը կգրկվեր Միջերկրական ծով իր ռազմաօդային ու ծովային զորքերով հնարավորությունից: Այս հանգամանքը մեկ անգամ ևս ապացուցում էր այն դրույթը, որ Արևմտյան Հայաստանը Պետրոգրադի համար եղել է միջոց ներդրումների ու Կ.Պոլսին հասնելու համար, իսկ մայրաքաղաքի բացակայության դեպքում միջոցը ևս կորցնում է իր նշանակությունը: Այս հարցի շուրջ քննարկումներ են եղել ժամանակավոր կառավարությունում և կարծիքներն ու մտտեցումները կիսվել են: Այստեղ ևս ի հայտ է եկել տարբեր հակամարտող հոսանքների և միջգերատեսչական պայքարը: Ժամանակավոր կառավարության ռազմական մարտարար Վերլիտսկին ընդգծեց այն միտքը, թե ժամանակն է բարձր և գեղեցիկ խտրելից անցնել դրության սթապի գնահատմանը, պետք է որոշել թե ինչն է Ռուսաստանի «գրպանը» և ինչը ոչ: Նախարարը նշեց. «Եթե միջոցներ չկան ավելի լավ խաղաղության համար, ապա պետք է կնքել այնպիսի խաղաղություն, որն այժմ հնարավոր է, հակառակ դեպքում դրությունն ավելի կվատանա» [9]: Բացի դրանից ռազմական մարտարարն առաջարկում էր դաշնակիցներին վերջնագրին պատասխանել շանտաժով, ավելի ճիշտ շարունակել շանտաժը, ասելով, որ ռուսական բանակը ի վիճակի չէ ռազմական գործողություններ վարել և պետք է խաղաղություն կնքել, եթե դաշնակիցները չհամաձայնվեն, Ռուսաստանը կկնքի սեպարատիստականություն և դուրս կգա պատերազմից, այդ դեպքում հակառակորդի բոլոր դիվիզիաները կողոպտվեն նրանց դեմ: Ռազմական մարտարարը գիտեր, թե ինչ գնով է ձեռք բերվել Արևմտյան Հայաստանը Ռուսաստանի համար և չէր ուզում, որ այս տարածքը դառնա շահարկման առարկա: Նրա կարծիքով Տերեշենկոյի քաղաքական «գրեթե» էր աշխատելու, քանի որ դաշնակիցներն այս տարածքը ևս կվերցնեին Ռուսաստանից: Իսկապես ռազմական մարտարարի գնահատականները շատ ռեալ էին՝ եթե Ռուսաստանը մտադիր էր ինքնուրուշում տալ Թուրքահայաստանին, ապա թող դա կատարվեր Ռուսաստանի հովանու տակ, Թուրքահայաստանին ինքնավարություն տալու ձևով, այլ ոչ թե այս տարածքները և բնակչությանը քաղաքական խաղի առարկա դարձնելու եղանակով: Տերեշենկոյի ծրագիրը պարզապես բախտախնդրություն էր, քանի որ նա «քարտեզի վրա էր դնում ամեն ինչ» և արդյունքում Ռուսաստանը կարող էր կորցնել այդ ամեն ինչը, այսինքն՝ գոնե Թուրքահայաստան, ուլենբալու փոխարեն: Ցավոք, ռազմական մարտարար Վերլիտսկու օրենկով մտեցումը չընդունվեց ոչ այն պատճառով, որ այն ավելի ռեալ էր Ռուսաստանի պետական շահերի տեսանկյունից, և որ այն ավելի մեծ երաշխիքներ էր պարունակում Արևմտյան Հայաստանի և արևմտահայության համար, այլ նախևառաջ այն պատճառով, որ այն հակադրվում էր դաշնակիցների պահանջներին, իսկ ժամանակավոր կառավարության մարտարարների մեծ մասը Ռուսաստանի առաջընթացը և ճգնաժամից դուրս գալու կապում էր միայն դաշնակիցների հետ: Այս պայմաններում Վերլիտսկին հրաժարական տվեց, քանզի նա մենակ էր մնացել: Գործը հասնում է այնտեղ, որ ժամանակավոր կառավարությունը, տեսնելով դաշնակիցների անբարյացակամ վերաբերմունքը ինքնուրուշում գաղափարի համդեպ, անմիջապես հրաժարվում է դրանից: Ժամանակավոր կառավարությունն այն աստիճան անօգնական էր, որ անգամ թույլ դիվանագիտական ճնշման տակ հրաժարվում էր այն դրույթներից, որոնք իր համար կենսական նշանակություն ունեին: Այս տեսակետից ժամանակավոր կառավարության քաղաքականությունը կարելի է համարել «սիտուացիոն», քանի որ որոշումներն ընդունվում էին պահի ազդեցության տակ և անընդհատ մաշելով դաշնակիցների կողմը:

Արտաքին քաղաքականության բնագավառում հարկ է հիշատակել նաև 1917թ. Եվրոպայում հայ ազգային պատվիրակության գործունեությունը՝ Պողոս-Նուբար փաշայի գլխավորությամբ: Այս ժամանակահատվածում նա ջանում էր եվրոպական պետությունների, մասնավորապես Ֆրանսիայի աջակցությամբ նախապատրաստել Հայկական հարցի քննարկումը և այն ներկայացնել մոտ ապագայում սպասվող հաշտության վեժնաժողովին [10]: Եթե մինչև փետրվարյան հեղափոխությունը Պողոս-Նուբարը այս գործունեությունը ծավալում էր որոշ վերապահումներով և Ռուսաստանի դեսպանին այդ գործընթացի մասին տեղյակ պահելով, ապա հեղափոխությունից հետո նա արդեն շրջադարձ կատարեց դեպի Ֆրանսիա, հույս կապելով միայն Փարիզի հետ: Այս բանակցություններում արդեն բացառվում էր Արևմտյան Հայաստանի անկախության պահանջը և որպես Հայկական հարցի լավագույն լուծում ընդունվում էր Հայաստանի հովանավորությունը դաշնակիցների կողմից: Այս հարցում Պողոս-Նուբարը գերապատվությունը տալիս էր Ֆրանսիային [11]: Մակայն, ինչպես իրավացիորեն նկատում է Վ.Միլիքյանը, Պողոս-Նուբարը թույլ էր տալիս քաղաքական անհեռատեսություն, քանի որ անկախ այն հանգամանքից, թե նրան դուր էր զայիս Ռուսաստանի իրավակարգը, քաղաքականությունը և ընդհանրապես Ռուսաստանը, թե ոչ, Արևմտյան Հայաստանի մեծ մասն արդեն զրավված էր ռուսական բանակի կողմից և գտնվում էր նրա տիրապետության տակ: Ուստի Պողոս-Նուբարի այս քայլերն ավելի շատ վնասում էին հարցի լուծմանը, քան օգնում: Այդ պատճառով ավելի էին սրվում ռուս-ֆրանսիական հակասությունները նշված տարածքների հարցում, սակայն տվյալ պայմաններում հակասությունները օգուտ հայերի համար, քանի որ ուժերն անհավասար էին, Ռուսաստանն արդեն թուլացել էր, իսկ Ֆրանսիան առաջնորդվում էր միայն բռնակցումներ կատարելու սկզբունքով, առանց հաշվի առնելու բռնակցվող տարածքի բնակչության շահերն ու ցանկությունները: Այս խնաստով հատկապես արտաքին քաղաքականության մեջ քայլերը պետք է կատարվեն եղնիկով ռեալ իրավիճակից և չի կարելի ցանկալին շփոթել կարելիի հետ, անհրաժեշտ էր հաշվի առնել սկզբունքը, թե մեծ տեղություններից որն էր ավելի մոտ կանգնած հայ ժողովրդին, և որն էր իր շահերի հետ մեկտեղ որոշ չափով հաշվի առնում նաև հայերի շահերը: Այս խնաստով անտարբեր էր Գ. Անանյանի հետևյալ միտքը. «Ամեն մի հայ պետք է խնաստություն ունենա դատելու, որն նրա ամվտանգ գոյությունը պայմանավորված է Ռուսաստանի ամբողջական անվտանգ գոյությամբ» [12]:

Ամբողջությամբ վերցրած ժամանակավոր կառավարության արտաքին քաղաքականությունը 1917թ. Թուրքահայաստանի և Թուրքահայերի նկատմամբ ուներ իր օրյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառները, և դրանցից բխող բացասական և դրական կողմերը: Ռուսաստանում կենտրոնական իշխանության թուլացումը, հեղափոխական և ազգային շարժումների վերելքը, պատերազմական գործողությունները Կովկասյան ռազմաճակատում, օտարերկրյա կառավարությունների ներքին գործերին խառնվելը, ազգային խորհուրդների հանդես գալը,

քաղաքական կուսակցությունների ակտիվացումը և ազգային գործադիմությունների ստեղծման խնդիրը՝ ահա այն հարցերի մի փաթեթը, որի պայմաններում ժամանակավոր կառավարությունը պետք է լուծեր ազգային հիմնահարցերը [13]:

Այս պայմաններում կառավարությունը փորձում էր ինչ որ քայլեր ձեռնարկել, սակայն դրանք կամ ի սկզբանե անհաջողության էին մատնվում, կամ մնում էին անավարտ: Հակասությունների այս ամբողջական փաթեթը մեղմելու հետևանքով զնալով զրոյի էր հավասարվում: Մի կողմից ժամանակավոր կառավարության որոշումներն ու հռչակագրերը հույս էին ներշնչում փոքր ժողովուրդներին և պատրանք ստեղծում, որ շուտով լուծվելու են ազգային հարցերը, մյուս կողմից այդ որոշումները մնում էին թղթի վրա և չէին իրագործվում: Ազգային կրքերը համդարձեցնելու միջոցառումով ժամանակավոր կառավարությունը հավատախախտում էր, որ ազգային հարցի լուծմանը կանոնադրաբար մոտակա Մահմանադիր ժողովը [14]: Դեռ յուրե սա լրիվ արդարացված էր, քանի որ հենց ինքը՝ ժամանակավոր կառավարությունը պետք է գոյություն ունենար մինչև Մահմանադիր ժողովը, և այս մարմինն էր, որ պետք է վճռեր Ռուսաստանի հետագա ճակատագիրը, իսկ դե ֆակտո պարզ էր, որ ժամանակավոր կառավարությունը, որն այս անցումային փուլում իր վրա էր վերցրել երկրի կառավարումը, ի վիճակի չէր լուծելու և ոչ մի կարևոր հարց ընդհանրապես, և բոլոր հարցերը, այդ թվում և ազգայինը հետաձգվում էին՝ թողնելով Մահմանադիր ժողովին և հայտնի չէր, թե երբ է գումարվելու այդ ժողովը, արդյունքում ժամանակը անցնում էր, իսկ հարցերը մնում էին չլուծված:

Այս իրավիճակի վրա էական ազդեցություն էր թողնում պատերազմը: Ինչ վերաբերում է Կովկասյան ճակատին, ապա Ռուսաստանի համար պատերազմն այս ճակատում համարվում էր ավարտված, և փետրվարյան հեղափոխությունից հետո, ժամանակավոր կառավարությունն իր ուժերը համախմբել էր առավել կենսական մշակութային ունեցող Արևմտյան ճակատի վրա՝ փրկելու Ռուսական կայսրության հսկայական տարածքները [15]: Ինչ խոսք, շատ էին մահ սուբյեկտիվ պատճառները, երբ ժամանակավոր կառավարության անգործությունն և անհետևողական քաղաքականության հետևանքով Արևմտյան Հայաստանում տեղի էին ունենում բազմաթիվ չարաշահումներ, որոնք մեծ վնաս էին հասցնում արևմտահայությանը: Այս բացասական երևույթների կողքին, սակայն, անպայման պետք է տեսնել մահ դրականը՝ օրյեկտիվ պատկերը ստանալու համար: Կարծում ենք, որ չի կարելի չհամաձայնվել Վ.Միլիքյանի հետ այն հարցում, որ ժամանակավոր կառավարությունը ցարիզմը տապալելով հայ իրականությանը հնարավորություն տվեց հասնելու երկու իրական միջոցների: Հայոց Ազգային խորհրդի և Ազգային կուրյուսի ստեղծմանը, որոնց շուրջ էլ 1918թ. ձևավորվեց Հայաստանի Հանրապետությունը [16]: Մենք իրավունք ունենք ժամանակավոր կառավարությանը մեղադրել այն բաների համար, որոնք մահ կարող էր անել, բայց չարեց, սուբյեկտիվ պատճառներով, սակայն ճիշտ չի լինի նրան մեղադրել այն բաների համար, որոնք մահ օրյեկտիվներն ի վիճակի չէր անել:

Խորհրդային պատմագրությունը նույնացնում է ցարական և ժամանակավոր կառավարության քաղաքականությունը բացասական իմաստով, ոչ մի տարբերություն չգտնելով դրանց մեջ: Մեր կարծիքով, այս երկու կառավարություններն ունեն մեկ ընդհանուր և գլխավոր գիծ՝ նրանք երկուսն էլ փորձում էին պաշտպանել և իրագործել Ռուսաստանի ազգային, պետական շահերը, սակայն յուրաքանչյուրը դա անում էր յուրովի: Այս ենթատեքստում Հայկական հարցի առնչությամբ սխալ է ժամանակավոր կառավարության քայլերը Թուրքիա-յաստանի վերաբերյալ միանշանակ որակել որպես աչքակապություն, խարխուլություն և այլն: Ի տարբերություն ցարական կառավարության, ժամանակավոր կառավարությունը գոնե փորձում էր անել ինչ-որ բան, այլ խնդիր է, որ այս կառավարությունն ավելի թույլ էր և ավելի վատ փիճակում էր և պատճառներից մեկն այդ էր, որ ընդունված որոշումները չէին կատարվում: Ունենալով ուժեղ իշխանություն՝ ցարական կառավարությունը մնալով որոշակի քայլերի չգնաց: Եվ ընդհանրապես, համեմատելով այս երկու կառավարությունների վարած քաղաքականությունը Հայկական հարցում Հայոց Ցեղասպանությունից հետո, պետք է արձանագրել, որ չնայած անընդհատ շարունակվում էր միջգերատեսչական պայքարը այս հարցի շուրջ և գոյությունը պահպանում էին երկու հոսանքները՝ հայաճախատ և հակահայկական, ի տարբերություն ցարական կառավարության ժամանակահատվածի, երբ գրեթե միշտ հաղթող էր դուրս գալիս հակահայկական հոսանքը, ժամանակավոր կառավարության շրջանում, ավելի դեմոկրատական քաղաքական գործիչների մուտքով Ռուսաստանի քաղաքական դաշտ, ուժերի հարաբերակցությունը որոշակիորեն փոխվեց և կշեռքի մտարը թեքվեց դեպի հայամետ հոսանքը, ինչը շատ կարևոր էր հայ ժողովրդի համար:

Ժամանակավոր կառավարությունը, որն անընդհատ ճնշվում էր դրսից ու ներսից, ի վերջո դադարեց գոյություն ունենալ 1917թ. հոկտեմբերին, գոյատևելով ընդամենը ութ ամիս և չհասցնելով ավարտին հասցնել և ոչ մի կարևոր գործ կամ նախաձեռնություն:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- [1] Васьков В.С. Внешняя политика Временного правительства. - М., 1975, с. 103.
- [2] Նույն տեղում, էջ 439:
- [3] Նույն տեղում, էջ 101:
- [4] "Армянский вестник", № 3, 1918, с. 2.
- [5] Васьков В.С. Внешняя политика..., с. 94.
- [6] Նույն տեղում, էջ 451:
- [7] Նույն տեղում, էջ 126:
- [8] Միլիքյան Վ.Վ., «Ռուսաստանի ժամանակավոր կառավարությունը և Հայկական հարցը 1917թ.», Պատմա-քաղաքական հանդես, Եր., (1-2), էջ 129:
- [9] Васьков В.С. Внешняя политика..., с. 13.
- [10] Նույն տեղում:
- [11] Նույն տեղում, էջ 470:
- [12] Միլիքյան Վ.Վ., Ռուսաստանի ժամանակավոր կառավարությունը..., էջ 129:
- [13] Նույն տեղում, էջ 122:
- [14] Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923թթ., Եր., 1999, էջ 12:
- [15] Միլիքյան Վ.Վ., Ռուսաստանի ժամանակավոր կառավարությունը..., էջ 130:
- [16] Նույն տեղում: